Breda na de bevrijding
euforie, ontreddering en starheid ineen

door

FRIE VAN DER HEIJDEN , HENRIETTE HUIJGENS,
PETER TOEBAK EN HAROLD WESSELS[1]

Inleiding

Op 29 oktober 1944 werd Breda bevrijd. Een bron voor de dagelijkse wederwaardigheden van de Bredanaars in de periode van 29 oktober 1944 tot eind 1946 is het gemeenteverslag over 1941-1947. Voor de oorlog bracht de secretaris dit rapport jaarlijks uit, maar door de bezetting heeft hij de genoemde jaren moeten combineren. Het verslag bevat niet alleen cijfers, maar geeft tevens zicht op ontwikkelingen die de bevrijdingsperiode in een nader perspectief zetten. Om een grotere diepgang te bereiken hebben wij ons in beperkte mate van andere bronnen bediend: het secretarie-, politie- en GGD-archief, enkele parochiearchieven, een advocatenarchief en de in Breda verschijnende dagbladen.

Hoewel de visie van kerkelijke en wereldlijke autoriteiten uitgebreid aan bod komt, ligt de nadruk meer op sociaal- en mentaliteitshistorische aspecten dan op institutionele en economische. Allereerst behandelen we in paragraaf 2 de militaire aanwezigheid, de verwoestingen en de aanvankelijk voortdurende bedreiging. In paragraaf 3 komen de openbare orde en de restauratie van het wettelijke gezag naar voren. De wederopbouw en het normaliseren van de situatie liggen in het verlengde hiervan. Die aspecten behandelen we in paragraaf 4. In de paragrafen 5 en 6 gaan we respectievelijk op het sociale en het zedelijke leven in, terwijl paragraaf 7 over het culturele leven dit drieluik afsluit. In de conclusie geven wij aan dat de oorlogsperiode niet de oorzaak was van vele van de geschetste ontwikkelingen, maar wel een katalyserende werking heeft gehad.

Militaire aanwezigheid, verwoestingen en dreiging

Het viel met de verwoestingen binnen de stad als gevolg van de beschietingen en bombardementen nogal mee. Zo vertoonde het aantal branden in 1944 geen spectaculaire stijging. Zie tabel 1. Wel viel er in 1942 een opvallende groei ten opzichte van 1941 waar te nemen. Dit hield verband met de annexatie van de oude dorpskernen van Ginneken en Princenhage in dat jaar. Daardoor nam de Bredase bevolking met bijna 50% en het Bredase woningbestand met ongeveer 25% toe. De stad telde in december 1945 zo'n 82.000 inwoners, van wie 2% als boeren, 38% als burgers en 60% als arbeiders te boek stonden.

Tabel 1: branden in Breda over 1941-1947[2]

jaar	aantal
1941	48
1942	99
1943	89
1944	111
1945	123
1946	146
1947	170

1. Werkzaamheden aan de spoorbrug bij Breda's oudste spoorwegstation aan de Etnastraat, 1944-45 (coll. GAB).

Het aantal woningen nam in 1944 met niet meer dan veertien af, op een totaalbestand van 16.414[3]. Een vrijwel gelijke daling met vijftien woningen deed zich in 1945 voor. Beschadigd werden er heel wat meer: 223 zwaar en 1.300 licht, nog los van de reusachtige glasschade. Ook andere gebouwen leden meer of minder schade; voorbeelden zijn de toren van de Onze-Lieve-Vrouwekerk aan de Grote Markt (weinig), de PTT-centrale aan de Keizerstraat en de Julianaschool aan het Van

Coothplein; de laatste werd in 1947 geheel gesloopt. Van de 23 bruggen bleken er twaalf 'totaal vernield' en vijf 'zwaar beschadigd'. De wegen leden 'enorme schade', stellig door het omvangrijke militaire verkeer: oprukkende, voorbijtrekkende en terugkerende geallieerde en vijandelijke legeronderdelen. Tanks van 70.000 kg waren geen uitzondering. Granaatvuur trof bij de bevrijdingsacties die tot 3 november 1944 duurden, het westelijke stadsdeel. Van 28 oktober tot en met 7 november verloren 41 personen het leven; dit is 0,05% van de totale bevolking[4]. Ongeveer drieduizend burgers zochten nog een week lang bescherming in de openbare schuilkelders.

Van luchtgevechten en de V1's en V2's bestemd voor het Antwerpse havengebied ging nog geruime tijd een voelbare dreiging uit. Zij veroorzaakten 'tot in wijde omtrek zeer grote glasschade', als ze voortijdig ontploften, en zaaiden dood en verderf op de plek waar ze neerstortten. Op 23 december 1944 raakte een vliegtuigbom de Balfortbrug, gelost tijdens een luchtgevecht: 21 doden. Op 22 januari 1945 viel een 'vliegende bom' bij een boerderij en op 30 januari 1945 één op de Conservenfabriek Princenhage Kapelle, met als resultaat respectievelijk elf en vier doden. Nog meer V1's en V2's kwamen op Bredaas grondgebied terecht, in 'sommige gevallen' met dodelijke afloop: in totaal ging het om 25 V1's, 28 doden en vele gewonden[5]. Het maximumaantal V1's dat binnen een etmaal over Breda vloog, bedroeg maar liefst 92. De maanden januari en februari gaven heuse records te zien. Eerst vanaf 29 maart 1945 'bleven deze gevaarlijke toeristen voor Breda weg'. De schade in de binnenstad bleef overigens beperkt.

In die tijd kwamen 'kleine' familiedrama's voor, omdat kinderen zonodig met gevonden munitieresten wilden spelen en alle goede raad in de wind sloegen. Wat voor de ouders een nachtmerrie inhield, oefende bij de jongeren een onweerstaanbare aantrekkingskracht uit. Tot 9 mei 1945 handhaafden de autoriteiten de avondklok[6] en bleven de verduisteringsvoorschriften voor woningen, motorrijtuigen en rijwielen gelden. 'Diverse' processen-verbaal werden wegens het niet-naleven opgemaakt. Na de inkwartiering van Duitse militairen in 1940-1944 was van 1944-1946 nog altijd sprake van inhuizing, nu van Nederlandse en geallieerde soldaten, veelal officieren. De openbare schuilloopgraven en -kelders verdwenen niet eerder dan na de Duitse capitulatie op 5 mei uit het Bredase straatbeeld; de luchtalarminstallaties pas in 1946.

Openbare orde en lokaal gezag

Ook in Breda was 'bijltjesdag' een onvermijdelijke zaak. De arrestatie van NSB'ers en andere 'verdachte personen' geschiedde aanvankelijk 'demonstratief', maar 'practisch zonder mishandelingen'. De bevolking gedroeg zich ondanks de hang naar volksvermaak ordelijk, afgezien van wat 'oktoberartiesten'. 'Enige' vrouwen werden kaalgeknipt, 'doch aan deze handeling werd spoedig een einde gemaakt'; het besmeuren met verf en teer en het bekogelen met uitwerpselen bleven evenmin uit. 'Het werd verboden toen een Canadees een van de dames tegen de woede van het publiek wilde beschermen en toen door twee Polen werd afgeranseld'[7]. De kale meisjes en vrouwen toonden zich trouwens 'vindingrijk' genoeg om

2. In de herfst van 1944 zijn ook in Breda enkele 'moffenmeiden' kaalgeknipt (coll. GAB).

zoveel mogelijk de schande te ontlopen. Zij naaiden plukjes haar in een hoofddoek en deden die om. En 'je zou heus niet zeggen, dat het niet hun eigen haar is'. Een luizenplaag had verder meer dan eens eenzelfde effect, wanneer de DDT onvoldoende hielp[8].

Op 11 december 1944 was sprake van 720 politieke gevangenen, van wie er zich 371 in de stad en 349 te Vught bevonden. Inboedels van gearresteerde NSB'ers werden aan arriverende vluchtelingen toebedeeld. De twee volgende jaren lieten een afname van het aantal om politieke redenen aangehouden personen zien. Zie tabel 2.

Tabel 2: om politieke redenen gearresteerde personen te Breda[9]

categorieën	1945	1946
in bewaring gesteld	504 personen	40 personen
uit bewaring ontslagen	704 personen	267 personen
huisarrest opgelegd	395 personen	2 personen
huisarrest opgeheven	112 personen	156 personen

Tijdens het machtsvacuüm direct na de bevrijding namen de oud-verzetsstrijders, verenigd in de Binnenlandse Strijdkrachten en de Gemeenschap Oud-Illegale Werkers, de arrestatie van (verdachte) sympathisanten met de Duitsers op zich. Het

politieapparaat moest namelijk nog gezuiverd worden. In een periode dat het bevrijde Zuiden de frontlijn vormde, stond niet de berechting centraal, maar de verwijdering uit de maatschappij. Dit uitgangspunt gaf aanleiding tot meningsverschil en verwarring. Fouten bleken onvermijdelijk, zoals een verkeerde behandeling van arrestanten, het achterwege blijven van processen-verbaal en het arresteren van onschuldigen. Wie lid was van de N(ederlandsche) S(chaak) B(ond), liep bijvoorbeeld al het risico om op verdenking van collaboratie te worden opgepakt[10]. Pas nadat de Tribunalen na mei 1945 gestructureerd konden gaan werken, kreeg de zuivering een minder dilettanterig karakter. Het publieke oordeel over de effecten van de zuivering was ronduit negatief. In de voorlopige gemeenteraad werd de algemene opinie over die van het gemeentepersoneel verwoord als: 'de "grooten" loopen vrij rond en de "kleintjes" moeten hangen'[11].

De Kerken riepen tot vergevingsgezindheid en het achterwege laten van wraakoefeningen op. De politieke delinquenten en hun kinderen mochten niet buiten de maatschappij blijven staan. De Bredase predikant A.P. Mijnarends relativeerde een en ander in het *Hervormd kerkblad voor de ringen Breda en Geertruidenberg* op 18 mei 1945: 'Wat ginds [in het Noorden] gebeurd is en hier nog steeds plaatsvindt op de "zwarte markt", doet mij weer zeggen: Waarom sluiten ze alleen N.S.B.'ers enz. op, en waarom loopen al die landverraders, die hun voorraden vasthielden, om ze duur te verkoopen, nog vrij rond (en dan nog met Oranje op hun borst en Oranje in hun etalage!). Deze menschen zijn medeschuldig aan de dood van vele kinderen en ouderen. Genoeg. Door alles, wat ik dagelijks hoor en zie in vrij-Nederland, wordt steeds meer de indruk bij mij versterkt, dat de saneering en zuivering van ons volk, niet slechts b.v. een kwestie van het Tribunaal is'[12].

Ondanks dergelijke oproepen tot vergevingsgezindheid bleef het bijvoorbeeld moeilijk om kinderen van geïnterneerde politieke delinquenten tijdelijk bij particulieren onder te brengen. Van de 227 kinderen die op 23 maart 1945 onder de zorg van Huize De Knop stonden - tehuis voor bijzondere jeugdzorg, van 26 november 1944 tot 20 juli 1946 gevestigd in het scholencomplex Sint-Janstraat 10 -, waren slechts tien bij particulieren ondergebracht. Al deze kinderen stamden uit bevrijd Noord-Brabant en het gebied rondom Nijmegen. 31 van hen kwamen uit Breda zelf[13].

Ook de wereldlijke autoriteiten wilden de terugkomst van de collaborateurs na hun internering mogelijk maken. De uitdrukking 'Veilig achter Struycken' sprak boekdelen in dit verband, nu deze wethouder en advocaat als verdediger voor de te zuiveren personen optrad[14]. En ook de vaste commentator in de *Bredasche Courant* onder het pseudoniem 'Torenwachter' toonde zich daarin stellig. 'Het is verstandig geen wrok tegen hen [de lichte gevallen] te koesteren en ze als paria's te blijven behandelen. Zoals waardering voor oud-illegalen bij grote massa terugloopt, zo moet men ook wrok kunnen laten wegebben'[15]. Het laatste viel niet iedereen gemakkelijk. Naast oprechte verontwaardiging, speelden scherpslijperij, prat gaan op eigen voortreffelijkheid en persoonlijke wraakneming in de jacht mee. Mensen werden soms wegens ordinaire burenruzies in moeilijkheden gebracht[16].

Gedurende de periode van 29 oktober 1944 tot 1 september 1945 trad namens het Militair Gezag ter plaatse een militair commissaris op. Hij had een vrij ruim dis-

trict onder zich en beschikte over bevoegdheden die 'normaal tot het terrein der burgerlijke overheid behoorden'. Over een eigen uitvoerend apparaat beschikte het Militair Gezag niet. Het economisch leven moest doorgang vinden en de voedselvoorziening vroeg om waarborgen. Het bevrijde Zuiden lag bovendien vooralsnog in de frontlijn, wat de overspannen vervolging van de (verdachte) politieke delinquenten mede verklaarde. De instelling en naleving van de avondklok vormde één van de taakvelden van de militair commissaris, het laten verrichten van arrestaties door de politie of het voormalig verzet een ander. Aan kritiek op het optreden ontbrak het niet. Voornamelijk het vorderen en niet teruggeven van auto's was een doorn in het oog van de burgerij. Na de opheffing van het Militair Gezag viel dit in de plaatselijke krant te lezen[17].

De gemeenteraad had op 1 september 1941 opgehouden te bestaan. Tijdens de bezetting vormde de burgemeester alléén het lokale bestuur; hij werd slechts door enkele wethouders die hém vertegenwoordigden, bijgestaan. Het Duitse Führerbeginsel vond op alle niveaus van het openbare leven ingang. Vanaf 29 oktober 1944 fungeerden er weer wethouders met de aloude gedelegeerde raadsbevoegdheden naast de burgemeester. Zes door de (loco)-burgemeester aangewezen vertrouwensmannen gingen op 15 juni 1945 aan het werk om de samenstelling van een voorlopige gemeenteraad voor te bereiden. Vergaderde de tijdelijke raad op 12 oktober 1945 voor het eerst (samengesteld via een college van kiesmannen), op 3 september 1946 begon een nieuwe, rechtstreeks door de bevolking gekozen gemeenteraad zijn beraadslagingen. Eindelijk was de lokale democratie weer volledig hersteld.

Zuivering van het lokale bestuurs- en ambtenarenapparaat bleek noodzakelijk. Burgemeester Van Slobbe was tot 11 maart 1944 aangebleven, waarna hij tot 29 oktober onderdook. Het aanblijven had hem verdacht gemaakt; daarom werd hij (volgens de standaardprocedure) in 1945 geschorst. Op 17 oktober van dat jaar mocht hij - vrijwel tot ieders genoegen - weer aantreden. Zowel eigentijdse officiële stukken als mondelinge getuigenissen van (veel) latere datum pleiten hem vrij[18]. De kritiek had weinig om het lijf en ging voorbij aan de moeilijke positie van een openbaar functionaris in oorlogs- en bezettingstijd. Bood aftreden regelrecht ruimte aan een NSB'er, aanblijven leidde nu eenmaal onvermijdelijk tot schipperen. Wellicht heeft Van Slobbe zich als oud-militair gezagsgetrouwer betoond dan velen van zijn collega's. De methode van 'doorlichten' van het gemeentelijke personeel en de geringe openheid daarover werden door de raad gehekeld: 'een sfeer van geheimzinnigheid, die dikwijls kwade vermoedens doet ontstaan' en 'gissen is missen'[19].

De verwachting dat de maatschappelijke verhoudingen zouden veranderen, leefde onder de lokale gezagdragers nauwelijks. Met overtuiging en een hoge mate van vanzelfsprekendheid grepen zij terug op de vooroorlogse situatie. De roomskatholieke meerderheid achtte zich voldoende in staat om de situatie alleen meester te worden, waarbij zij zo goed als volledig handelde binnen de denkpatronen van vóór 1940. Inderdaad handhaafden de politieke verhoudingen zich in Breda. Zie tabel 3. De katholieken bleven hier oppermachtig. Het verzuilde systeem stabiliseerde de toestand, wat oprispingen van rechts-radicale en links-katholieke signatuur vóór de oorlog ten spijt.

Tabel 3: zetelverdeling Bredase gemeenteraad in 1939, 1945 en 1946[20]

jaar	RKSP/KVP	SDAP/PVDA	VB	CPP	CPN	lokaal	totaal
1939	18	5	2	2			27
1945	23	7		5			35
1946	23	10		2	1	1	37

De sociale problematiek in de jaren dertig en het gevoel van saamhorigheid tijdens de oorlog hadden niettemin in Breda aan de doorbraakgedachte enig houvast gegeven[21]. Van harte ging het allemaal niet, want - nogmaals - de oude structuren kwamen al snel tot hernieuwd leven. 'De oude politieke partijen trokken [vóór de oorlog] steeds hoogere muren om zich heen en men was niet bereid er een steen van af te breken, tenzij men er z'n tegenstanders mee naar het hoofd kon gooien'[22]. De socialisten werden nog altijd zoveel mogelijk gepasseerd of achtergesteld bij het bemensen van de lokale bestuursorganen, met name van de respectievelijke colleges van burgemeester en wethouders in 1944, 1945 en 1946. Nu waren zij en de overige niet-confessionelen weliswaar ruim in de minderheid, erg toeschietelijk toonden zij zich evenmin. In het college van zes vertrouwensmannen zaten een socialist en een vertegenwoordiger van het voormalig verzet. Pas in januari 1947 trad voor de eerste maal een sociaal-democratische wethouder op, nadat de voorganger van protestantse signatuur plotseling gestorven was. De drie overige ambtgenoten behoorden tot de KVP.

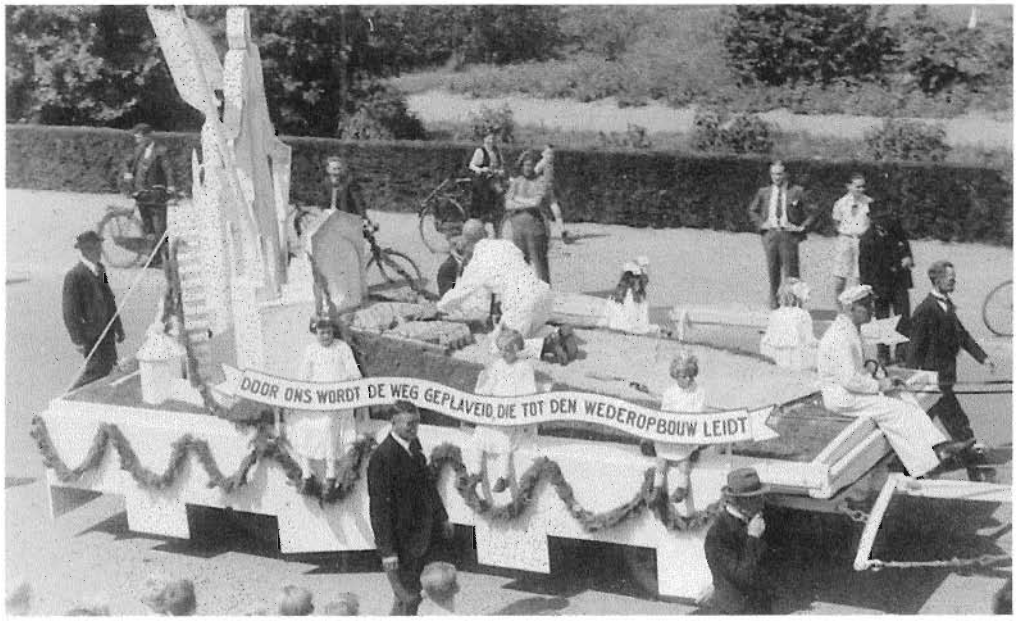

3. Wagen uit de Bevrijdingsoptocht van 5 augustus 1945, die in het teken stond van de wederopbouw (coll. GAB).

Wederopbouw en normalisering

De door schaarste en chaos ontwrichte samenleving herstelde zich niet zomaar. 'Morgen is het twee jaar geleden dat we dachten dat aan alle narigheid op slag een eind was gekomen. Nu ... weten we wel beter', zei 'Torenwachter' op 28 oktober 1946 in de *Bredasche Courant*[23]. Toch zat niemand stil. Direct na de bevrijding kreeg het puin- en glasruimen de hoogste prioriteit. Dit kostte zes volledige werkdagen tot 6 november 1944. De betonversperringen bij de stadstoegangen werden onmiddellijk verwijderd, terwijl het wegenherstel met hulp van geallieerde soldaten plaatsvond. De jaren 1945-1946 stonden volledig in het teken van de heropbouw: wegen, rioleringen, bruggen, montagewoningen. Zie tabel 4.

Tabel 4: bestrating en riolering in Breda over 1941-1947[24]

activiteit	1941	1942	1943	1944	1945	1946	1947
bestrating (nieuw)	23.579	803	12.300	84	15.400	900	28.700 (m^2)
bestrating (herstel)	45.472	53.028	49.264	49.970	84.400	78.700	68.130 (m^2)
steenslag-, teer- en koolaswegen (herstel)	20.255	gering	-	-	45.000	85.200	67.000 (m^2)
betonriool (nieuw)	3.625	127	127	-	140	500	5.000 (m^1)

Het aantal aangevraagde en verstrekte bouwvergunningen steeg enorm, afgezet tegen de voorafgaande jaren. Zie tabel 5. Maar de omstandigheden waaronder de bouwactiviteiten en de reparatiewerkzaamheden moesten geschieden, waren deplorabel. Er was in hoge mate gebrek aan materiaal. De veronderstelling, dat veel verstrekte vergunningen dode letter bleven, is daarom legitiem.

Tabel 5: bouwvergunningen in Breda over 1941-1947[25]

jaar	aanvragen	verleningen	weigeringen	in behandeling
1941	138	129	-	9
1942	145	135	5	5
1943	180	167	7	6
1944	68	54	3	11
1945	90	50	4	36
1946	489	351	25	113
1947	300	279	42	17

De schaarste aan bouwmaterialen noopte tot de distributie van hout, cement, stenen, dakpannen, glas, gips, asfaltpapier, mastiek, tras en kalk, steengaas, triplex en board, buizen en hulpstukken, ijzer, sanitair, verf, betonpalen, deuren, hang- en sluitwerk, golfplaten, behangsel, linoleum, enz. Door de aangerichte schade was de vraag naar zulke produkten sterk gestegen. Voor 53.665 m^2 glas bleken bijvoorbeeld bonnen nodig. Het beschikken over de nodige hoeveelheid bonnen en het vereiste

geldbedrag garandeerde overigens nog niet, dat de verlangde waar inderdaad (legaal) gekocht kon worden.

Eind november 1944 hadden al 5.000 Bredase woningen glasschade geleden[26]. De volgende maanden verergerde deze toestand door de inslag van op drift geraakte V1's en V2's. Twee jaar later sloeg de landelijke actie 'Ruiten Troef' nog altijd aan. Deze actie behelsde de oproep om glas voor schilderijen en foto's te verwijderen en op een centraal punt in te leveren, opdat er ruitjes van gemaakt konden worden voor woningen met karton of hout in het raamkozijn. Er zat een onverwacht nadeel aan de actie: op straat kwamen veel scherven te liggen ten nadele van de kostbare, schaarse fiets- en autobanden. In totaal haalde men 500 m^2 glas, f. 5.000,- en 500 kg stopverf op, onder het motto 'Wie biedt ruiten, roep om uitzicht'. Ongeveer tegelijkertijd verbeterde de aanvoer van het echte vensterglas[27], zodat Breda in 1947 weer min of meer 'glasdicht' was.

In de tweede helft van 1946 startte opnieuw de produktie van nieuwbouwwoningen, zowel door de inzet van een particuliere bouwmaatschappij als door die van de lokale overheid. Eind 1947 kwamen te Breda de eerste 132 gemeentelijke huizen gereed, waarvan er dat jaar nog zestien betrokken werden. De gemeente toonde zich van alle instanties veruit het actiefst, teneinde aan de woningnood het hoofd te bieden. Het geraamde woningtekort bedroeg evenwel nog altijd 3.000.

4. Het Schoolakkerplein met de nog steeds bestaande noodwoningen uit 1947 (coll. GAB.).

Stedebouwkundige plannen, uitbreidingsplannen, rooilijnverordeningen en bebouwingsvoorschriften waren gedurende het gehele tijdvak 1941-1947 voorbereid en vastgesteld. De grenswijziging van de gemeente per 1 januari 1942 had extra

werk met zich meegebracht. Voor de periode 1944-1946 noemen wij: saneringsplan voor de Oude Vest (1946), ontwerp voor een sportpark achter het Brabantpark (1946), partieel uitbreidingsplan voor Boeimeer (1946), voor de Heuvelstraat (1945-1946) en voor de Belcrumpolder/Crogtdijk (1946), rooilijnverordening voor de Doelenstraat (1946) en de Teteringsedijk (1946) en ten slotte de bebouwingsvoorschriften voor de Doelen onder Princenhage (1946).

Dit wijst erop, dat de gemeente op het beleidsterrein van de ruimtelijke ordening spoedig de vooroorlogse en oorlogse draad weer oppakte, maar tot een daadwerkelijke uitvoering van de plannen kon het voorlopig niet komen. De monumentenzorg kreeg eveneens opnieuw aandacht. Al langer bestond er de noodzaak van restauratie van de Onze-Lieve-Vrouwekerk. De schade bij de bevrijding en een najaarsstorm kort daarop hadden deze noodzaak alleen maar versterkt. Ter vermijding van ongelukken kon herstel van de toren niet langer uitblijven; planning en begin van uitvoering geschiedden in 1946-1947. De tijdelijke raad voteerde begin 1946 en in november van hetzelfde jaar fikse bedragen: maximaal f. 200.000,- over tien jaren voor het gebouw en f. 565.000,- over vijf jaar voor de toren (inclusief rijks- en provinciebijdragen).

Van meer invloed op het dagelijkse bestaan waren uiteraard de openbare nutsvoorzieningen en de vuilophaal. In de maanden vóór de bevrijding werd het rollend materieel, hoofdzakelijk auto's, van de reinigingsdienst diverse malen vanuit geallieerde vliegtuigen beschoten. De gelijkenis met militaire voertuigen was daar schuld aan. Op 12 september 1944 sneuvelde zelfs een personeelslid (reiniger) en op 6 oktober een tweede (chauffeur). Drie dagen later koos de dienstleiding voor paardenkracht in plaats van autotractie, omdat dat minder risico's opleverde. Bovendien werd de stortplaats aan de Terheijdenseweg gesloten, omdat de route daarheen te veel gevaar opleverde.

Na de bevrijding bleef het vervoer met paard en wagen voorlopig noodzakelijk, daar het automaterieel zwaar beschadigd bleek. Ophoping en clandestiene vuilstort waren het resultaat. Via de dagbladen werd voorgeschreven, het huisvuil dan maar zolang in de tuin te begraven. Pas op 6 november kwam de huisvuilophaal weer professioneel op gang. De stortplaats aan de Terheijdenseweg werd opnieuw het einddoel van de wekelijkse transporten. Eind december 1944 liep de eerste transportauto op benzine; tot dan toe had men hout- en persgas moeten benutten.

De stroom-, gas- en watervoorziening werd redelijk snel hersteld, al dan niet provisorisch. Aan rantsoenering hield men vooralsnog noodzakelijkerwijs vast. De stroomvoorziening draaide van 29 oktober 1944 tot 2 mei 1945 op noodinstallaties, nadat het 50 KV-station van de PNEM aan de Terheijdenseweg door een Duits 'Sprengkommando' was opgeblazen. Deze 'provisoria' stonden in de Suikerfabriek, de twee Kwattafabrieken en de brouwerij De Drie Hoefijzers opgesteld. Later leverde de PNEM elektriciteit uit een drijvende centrale van de geallieerden in de Schelde bij Antwerpen. Het normale patroon diende zich weer voorzichtig aan. De straatverlichting op de Haagweg en de Liesboslaan werd aangepast en verbeterd. Hiermee was in 1946 begonnen. Wegens het tekort aan verlichtingsmateriaal vond

Gemeente Lichtbedrijven en Waterleiding
BREDA.

Electriciteitslevering.

Waarschuwing.

Uit de steeds toenemende gelijktijdige belasting in de avonduren blijkt, dat vele verbruikers zich niet aan het voorschrift houden om **maximum 1 lamp** van 40 Watt te branden.

Indien hierin niet spoedig verandering komt wordt de stroomlevering in gevaar gebracht en zal **uitschakeling** van meerdere districten het gevolg zijn.

De Directeur der
Gemeente Lichtbedrijven en Waterleiding,
Ir. J. B. LEEUWENBERG.

P. VAN PESSEN & ZOON.

5. Na de vernieling van de PNEM-centrale door de Duitsers zorgden noodinstallaties voor de stroomvoorziening, vandaar deze vermaning aan de Bredase burgers om zuinig om te gaan met elektriciteit, 1944/45 (GAB).

de voltooiing in het jaar daarop plaats. Verlichte etalages kwamen de eerste jaren na de bevrijding in het straatbeeld niet voor.

De publieke gasvoorziening had te lijden onder de verminderde en stokkende kolenaanvoer. Kennelijk werden kort vóór en na de bevrijding de kolenvoorraden van nabije bedrijven verbruikt. De gasafgifte was gerantsoeneerd; er werd slechts 2,5 uur per dag geleverd. Bij de bevrijdingsactie was de Bredase gasfabriek door granaatvuur getroffen. Vier voltreffers beschadigden het gebouw en de installatie. Een houder met 10.000 m^3 gas brandde volledig uit. Toch veroorzaakte dit slechts een 'paar dagen' oponthoud in de gasafgifte. De aanvoer van (Belgische) gaskolen bleef problematisch tot het laatst van 1945; eind 1947 werd op 'mijngas' (cokesovengas) overgeschakeld.

Het waterleidingbedrijf leed eveneens schade tijdens de bevrijdingsdagen: granaatvoltreffers aan gebouwen, filters en een fabrieksschoorsteen; er ontstond vooral grote glasschade. De stroomvoorziening stagneerde geheel. De persleiding naar de stad raakte zo beschadigd, dat het pompstation op 30 oktober 1944 stilgelegd moest worden. De volgende dag werd echter opnieuw gepompt en kreeg de bevolking wederom water.

De initiatieven die de gemeentelijke overheid in de oorlog genomen had wegens de aanhoudende schaarste van onmisbare produkten, verliepen geleidelijkaan. Onbedoeld hadden deze initiatieven een ecologisch neveneffect gehad. Ze werden gekenmerkt door kleinschaligheid. Hun verdwijnen wijst op een voortgaande normalisering van de situatie. Twee voorbeelden volgen hieronder.

Waren in 1941 twaalf hectaren van parken en plantsoenen in cultuur gebracht voor de teelt van aardappelen, bruine bonen, koolrapen, peen, uien en koolsoorten, in 1945 benutte men 'voor het laatst' braakliggende gronden en gedeelten van parken ten behoeve van de voedselvoorziening. De opbrengsten van de oogsten kwamen vooral ten goede aan wezen en andere behoeftigen. De Trekpot en het Van Sonsbeeckpark herkregen in 1946 hun 'oude' aanzien, terwijl het herstel van kleine parkjes en pleintjes een jaar langer kostte. De straten waar de bomen voor de produktie van klompen waren gerooid, kregen een jonge aanplant.

De grondstoffenschaarste had in de oorlog voorts tot een hergebruik van allerlei stoffen en waren geleid. Er was een gescheiden ophaal van huisvuil ontstaan: lompen, papier, metalen, glas, rubber, enz. Keukenafval (aardappelschillen en groenteresten) hield men eveneens apart, waardoor de ophaalfrequentie van het resterende huisvuil van twee keer tot één maal per week was teruggebracht. 18 maart 1946 bereikte de inzamelingsfrequentie weer het oude peil en nam de reinigingsdienst de vooroorlogse gewoonte van ongescheiden ophaal opnieuw aan. De compostering van oud vuil tot tuinaarde verdween na 15 september 1944, terwijl het verwerken van oud, gestort vuil tot mest al eerder gestaakt was. Concentreerde men zich in 1945 nog even op de compostering van vers afval, in 1946-1947 verliep deze noodgedwongen 'milieuvriendelijke' aanpak helemaal.

Fabrieken lagen noodgedwongen soms langere tijd stil wegens de grondstoffenschaarste. De Kwatta en de Hollandse Kunstzijde Industrie kwamen pas medio 1945 weer op gang en bereikten in 1946 ongeveer 75% van de vooroorlogse produktiecapaciteit. Met de Suikerfabriek Wittouck, de bierbrouwerij Drie Hoefijzers, de Conservenfabriek Princenhage Kapelle, de Hero (jam), de Hollandse Gommage Industrie (gom), de Machinefabriek Breda v/h Backer en Rueb, Molenschot (meetwerktuigen) en de Teolin (vernis- en verfwaren) vormden zij destijds in Breda de belangrijkste industriële bedrijvigheid. Veel werkeloosheid bestond er niet, hoewel de tewerkstelling van wachtgelders bij overheidsobjecten en bedrijven voorlopig nodig bleef. Vooral de vraag naar geschoolde arbeid steeg reeds spoedig.[28]

Het economisch leven leed nog steeds onder de zwarte handel. De initiatiefrijke ruilhandel was gebleven: schoenen, kleding en fiets- en auto-onderdelen verwisselden meer dan eens met gesloten beurs van eigenaar. Vele kleine advertenties in de dagbladen getuigden ervan. Medio maart 1945 kwam het treinverkeer in het Zuiden beperkt op gang en begin 1946 zette Monopol (later door de BBA overgenomen) stadsbussen op de lijnen vanuit het centrum naar Ginneken en Princenhage in. Voor interlokaal busverkeer waren aanvankelijk reisvergunningen nodig.

Sociaal leven

Instituten als een centrale keuken met warme maaltijden voor de hulpbehoevenden (burgerkeuken) en het fabriekspersoneel (fabriekskeuken) draaiden op volle toeren. De centrale keuken functioneerde van 13 januari 1941 tot 1 april 1946, in het eerste geval tegen de inlevering van bonnen en soms een geringe bijbetaling.

Dienstregeling Nederlandsche Spoorwegen

ingaande 12 Maart 1945.

BAANVAK ROOSENDAAL—BREDA—DEN BOSCH

Roosendaal	V. 7.00	V. 15.55	Den Bosch	V. 9.58	V. 18.58
Breda	A. 7.35	A. 16.30	Tilburg	A. 10.34	A. 19.34
Breda	V. 7.40	V. 16.35	Tilburg	V. 10.39	V. 19.39
Gilze Rijen	A. 7.55	A. 16.50	Gilze Rijen	A. 10.57	A. 19.57
Gilze Rijen	V. 7.57	V. 16.52	Gilze Rijen	V. 10.59	V. 19.59
Tilburg	A. 8.15	A. 17.10	Breda	A. 11.14	A. 20.14
Tilburg	V. 8.20	V. 17.15	Breda	V. 11.19	V. 20.19
Den Bosch	A. 8.56	A. 17.51	Rooscendaal	A. 11.54	A. 20.54

BAANVAK DEN BOSCH—EINDHOVEN

Den Bosch	V. 9.21	V. 18.15	Eindhoven	V. 8.19	V. 17.30
Vught	A. 9.31	A. 18.25	Best	A. 8.48	A. 17.46
Vught	V. 9.36	V. 18.27	Best	V. 8.51	V. 17.48
Boxtel	A. 9.49	A. 18.40	Boxtel	A. 9.06	A. 18.03
Boxtel	V. 9.52	V. 18.43	Boxtel	V. 9.09	V. 18.06
Best	A. 10.06	A. 18.57	Vught	A. 9.22	A. 18.19
Best	V. 10.09	V. 19.00	Vught	V. 9.23	V. 18.21
Eindhoven	A. 10.25	A. 19.06	Den Bosch	A. 9.33	A. 18.31

De eerste trein uit Eindhoven vertrekt Zondags inplaats van 8.19 om 8.32.

6. In 1945 kwam het treinverkeer in het Zuiden aarzelend op gang, getuige deze dienstregeling van 12 maart 1945 (coll. Gen. Maczek Museum).

Naarmate de voedselsituatie verbeterde, nam het aantal verstrekte porties af. Na de bevrijding zette een sterke daling in. Zie tabel 6. De overheid wilde, mede ten gunste van de arbeidskracht, de volksgezondheid zoveel mogelijk te bevorderen. De GG en GD controleerde de legitimiteit van de extra porties aan zieken.

Tabel 6: verstrekte voedselporties in Breda over 1941-1945[29]

jaar	fabriekskeuken	burgerkeuken
[illegible]	[illegible]94	218.998
1942	1.374.881	228.067
1943	1.767.365	106.959
1944	1.451.995	62.982
1945	706.148	48.759

De distributiedienst had het gedurende de hele periode 1941-1947 druk. Steeds meer artikelen vielen onder de regeling en het aantal ambtenaren breidde zich snel uit. In 1943-1944 werd de 'grootste omvang' van het pakket bereikt; zelfs lucifers gingen op de bon, evenals 'allerlei surrogaten'. Eind 1945 bleek de hoeveelheid levensmiddelen 'zeer veel' toegenomen, in tegenstelling tot de voorraad aan industriële

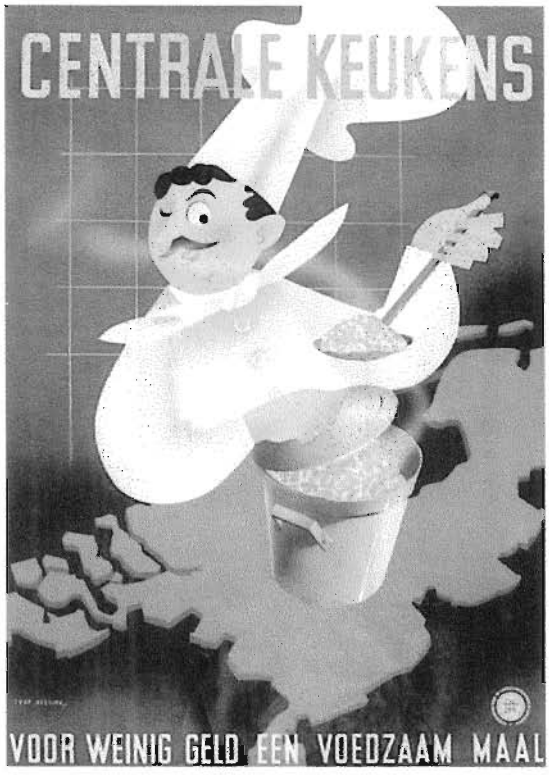

7. Affiche van de Centrale Keuken, waar nog tot 1 april 1946 warme maaltijden werden verstrekt (coll. BMB; foto E. Waagenaar).

produkten, zoals textiel, schoenen en rijwielen. In de loop van 1946 verminderde het aantal artikelen op de bon enigermate: aardappelen, havermout, biscuits, peulvruchten, klompen, zoolleder en benzine werden vrijgegeven, textiel en fietsen voorlopig nog niet. Dit betekende niet, dat de vrijgegeven artikelen al volop verkrijgbaar waren.

Een profiteur die direct na de bevrijding gewond vee had afgeslacht en het vlees tegen hoge prijs ongekeurd van de hand had gedaan, werd op een proces-verbaal getracteerd. Vele van dergelijke vergrijpen zouden volgen, maar de voorbeelden in de pers gaven niet echt de indruk van een efficiënte aanpak van het euvel. De zwarte markt handhaafde zich nog langdurig wegens de schaarste. Stropen en diefstal boden al evengoed soelaas. Tijdens de strenge winter van 1944-1945 probeerden velen bij fabrieken als de ETNA, en bij het station aan brandstof te komen. Op 24 januari 1945 werden in de Spoorstraat zelfs schoten gelost op een groep van ongeveer dertig mannen en vrouwen die steenkolen wilden bemachtigen.[30] Regelmatig wierpen vrouwen en meisjes hun charmes in de strijd, teneinde Engelse militairen die op wacht stonden voor de 'coal-dump' bij het station, te verleiden.[31]

De cijfers van de GG en GD wezen op een slechte gezondheidstoestand in 1944-1945. Zie tabel 7. Veelzeggend was de afgelasting van wandelvierdaagsen in 1945, juist met het oog op de algemeen zwakke conditie.[32]

Tabel 7: sociaal-medische aspecten van Breda over 1941-1947[33]

jaar	overlijdens	geborgen lijken	donors	bloed-transfusies	ziektedagen gemeentepersoneel
1941	510	4	430	321	4.878,5
1942	679	9	409	447	7.779,5
1943	705	12	463	529	12.316,0
1944	965	149	630	735	15.914,5
1945	870	55	-	-	10.960,0
1946	707	23	-	-	9.101,0
1947	994	14	603	473	10.063,0

In de hele oorlogs- en bevrijdingsperiode heerste, net als tevoren, een aanzienlijk woningtekort. Aan onbewoonbaar verklaringen kwam men eenvoudigweg niet toe (slechts één maal in 1942). Het bleef steken bij het opstellen van een lijst van panden die te eniger tijd aan sloop of renovatie toe waren. De woningnood manifesteerde zich in 1945-1947 op acute wijze. Slechts 'de meest schrijnende gevallen' konden geholpen worden; zelfs 'crepeergevallen' waren niet zeldzaam. Meer dan eens tartte de situatie zelfs elke verbeeldingskracht. Zo ontbrak het de bewoners in sommige stadsdelen letterlijk aan alles. Stoelen en ondergoed waren er een grote luxe. Een enkel citaat: 'Wegens gebrek aan voldoende pannen doet in vele gezinnen een emmer dienst om er aardappelen en soep in te koken. Naderhand wordt hij dan weer gebruikt voor dweilwater .... Een historis[ch] feit was het volgende: De wijkzuster van het WG.Kr. ging in een van onze gezinnen een uitgeleend artikel, een steekpan, terughalen. Tot haar grote verbazing stond deze op de kachel en daarin kookte[n] de aardappelen voor het middagmaal .... Hun kookpan was lek en kon niet gerepareerd worden'.[34]

De gedurige in- en doorstroom van mensen bemoeilijkte de situatie verder. Eerst kwamen de evacués uit de Brabantse noordwesthoek, waar de strijd en dreiging langer doorging. Gelukkig leverde de inkwartiering van geallieerde militairen aan de gastgezinnen voordeeltjes uit de rantsoenen op. Een tweede stroom betrof sinds mei 1945 de uit of via Duitsland terugkerende, veelal mannelijke kampgevangenen en dwangarbeiders. Hun 'thuis' bij aankomst verschilde nog wel eens van dat bij vertrek. Het 'losbandige' gedrag van meisjes en vrouwen tegenover de vreemde troepen begon op te vallen en stoorde de Nederlandse jongemannen en de kerkelijke en wereldlijke autoriteiten allengs meer.[35] Materieel was voorts een verslechtering opgetreden. Velen waren op doorreis naar het Noorden. Van de 197 weggevoerde Bredase joden keerden er 25 vóór oktober 1945 in de stad weer; sommigen verkozen elders te gaan wonen. Begin 1946 arriveerden de voorlopers van de derde stroom in Nederland: de eerste repatrianten - burgers en soldaten - uit Indië, van wie een groot deel verwachtte snel terug te kunnen keren naar de Oost.

Zo'n massale instroom legde een psychische en economische druk op de lokale samenleving. Daarom wilden de Bredanaars in de zomer van 1945 liever niet 'bleek-

neusjes' uit het pas bevrijde Westen voor twee à drie maanden opnemen. Het aansterken moest maar elders geschieden. Daarentegen trokken te zelfder tijd 320 Bredase kinderen met hetzelfde oogmerk voor een poos naar België, Zwitserland en Engeland. Zij vertoefden in het laatste land in speciale kampen onder Nederlandse leiding.

8. In de militaire keuken bij de Aloysiusschool in Teteringen krijgen kinderen overgebleven voedsel toegestopt (coll. GAB).

Bisschop en clerus hadden zeker oog voor de opvang van al deze mensen. 'Reeds heeft de bevolking van Breda meer dan zesduizend geëvacueerden vrijwillig en liefderijk opgenomen, moge zij ook nu haar Christenplicht overvloedig vervullen', luidde het in een herderlijk aansporen van 19 april 1945.[36] Volgens de *Bredasche Courant* van 11 september daaraanvolgend ging het uiteindelijk zelfs om zo'n 10.000 evacués en 6.000 repatrianten.[37] Zulke cijfers vonden grond in de registers van de Evacuatiedienst en hadden betrekking op de periode van september 1944 tot oktober 1945.[38]

Zedelijk leven

De behoefte aan uitgaan en vertier was groot; blijkbaar bezat men er voldoende geld voor. Dansen op levende muziek en amateurrevues waren favoriet. De 'danswoede' baarde zelfs heel wat zorgen, te meer omdat het niet om degelijke Nederlandse volksdansen ging. Voor klassieke muziek, voor koren, orkesten en toneeluitvoeringen bestond evenzeer belangstelling. Zolang Stadsschouwburg

Concordia gevorderd bleef voor evacués of militairen (tot januari 1946), moest uitgeweken worden naar andere gelegenheden als het stadhuis, de Grote Kerk en cafézalen. Grootse toneelvoorstellingen en concerten konden daar niet gehouden worden. Bovenal trokken de bioscopen publiek; het waren er vier: de Paleisbioscoop (aanvankelijk een cineac, waar men doorlopend korte films en documentaires vertoonde), het Casino, het Luxor en het als laatste vrijkomende Grand Theater. Het Engels-Amerikaanse repertoire bleek nog omvangrijker dan vóór de oorlog al het geval was geweest[39]; het Duitse repertoire ontbrak daarentegen voorlopig geheel.

Verschillende morele aspecten beheersten de lokale regelgeving. Het dansvermaak, het gemengd zwemmen, zonnen en kamperen, het cafébezoek door minderjarigen en de baldadigheid van de jeugd hielden de gemoederen flink bezig na de bevrijding. Nu was dit tijdens de oorlog niet anders geweest. Het verblijf van jonge vrouwen in cafés of na zonsondergang op straat werd in 1942 en 1943 duidelijk aan de kaak gesteld. Een belangrijk stuk in dit verband betrof verordening nr. 3, van 14 december 1944, van de militair commissaris van Noord-Brabant. Na een half jaar herinnerde *Dagblad De Stem* nog eens aan het bestaan ervan, 'nu de avonden weer wat korter worden'. Volgens de regeling 'mogen kinderen beneden de 16 jaar, ongehuwde vrouwen van 16-20 jaar en ongehuwde mannen van 16-17 jaar van een half uur na zonsondergang tot 'n uur voor zonsopgang [zonder een opvoeder of een ontheffing] niet in de open lucht verblijven, noch ook in café's, restaurants en dergelijke gelegenheden. Voor kinderen zijn café's e.d. trouwens steeds gesloten'. Per 15 september 1945 verdween de verordening.[40]

9. Bredase vrouwen verdringen zich om de bevrijders; zo werden de eerste contacten met geallieerde soldaten gelegd, 29 oktober 1944 (Coll. RIOD Amsterdam).

Bisschop en clerus benadrukten dat er behalve economische heropbouw godsdienstig en moreel herstel nodig was. Kerk- en communiegang achtten zij belangrijk, maar ook gepaste kleding voor de vrouwen en meisjes en ingetogen gemengde omgang. Moderne ontspanningsgelegenheden werden gevreesd. Een herderlijk schrijven uit maart 1944 waarschuwde al tegen bioscoopbezoek. 'Nooit was het bezoek der bioscopen drukker dan thans, nooit ook was het gevaar daaraan verbonden grooter dan in onze dagen. De meeste filmen zijn gevaarlijk voor Uw zedelijk leven, sommige filmen zijn zoo zedeloos, dat het op doodzonde verboden is deze te gaan zien. Wij vragen U dringend: BEZOEKT GEEN ENKELE BIOSCOOP, laat ook Uw kinderen er niet heen gaan'.[41] Op 1 september 1945 ging het Nederlandse episcopaat op dezelfde materie in. 'Als wij goed zijn ingelicht, is de film [in het algemeen] in inhoud en strekking zwoel en gevaarlijk'.[42] En de *Bredasche Courant* noemde de meeste films even later niet minder kritisch 'wanproducten der moderne cultuur, waarin op barkrukjes wordt gehangen, echtbreuk gepleegd en in grote auto's gereden'.[43]

De aversie tegen het dansvermaak stak opnieuw de kop op. Bisschop Hopmans schreef bijvoorbeeld in *Sancta Maria. Kerkelijk weekblad voor het bisdom Breda*, 31 januari 1946: 'En dan mogen we hier wel uiting geven aan een gevoel van bittere teleurstelling, nu ons wordt ter kennis gebracht, dat ook in het Bisdom Breda *de danswoede, uitvloeisel van den oorlog, zulke afmetingen heeft aangenomen, dat zelfs gehuwde personen dansgelegenheden bezoeken en danscursussen volgen.* Hoe is het mogelijk dat ouders zoo ver zijn afgezakt, dat zij het durven bestaan hun kinderen met ergerlijke voorbeelden voor te gaan en dat zij de dwaasheid van hun levensgedrag niet meer inzien. Zij zijn met blindheid geslagen'.[44]

De kerkvoogd noemde het vermaak ten onrechte 'een van de uitwassen van den oorlog', hoewel een heuse rage kort nadien uitbrak. Katholieke dansleraren wilden best meehelpen het probleem de baas te worden. Aan het vertier zouden namelijk indirect nadelen vastzitten als drankmisbruik, losbandigheid en geslachtsziekte. Behalve de 'goede, christelijke zeden', leek de 'volksgezondheid' regelrecht in gevaar. Op 25 juni 1946 werd in een bijeenkomst van priesters en dansleraren gesteld, dat de rage over haar hoogtepunt was, dat dancings, cafés en kermissen veel meer kwaad konden en dat volksdansen uit de tijd en moderne dansen op zich niet 'verkeerd' waren. Wel werden 'slechte moderne dansen' als de jitterbug, jive en swing veroordeeld, die zich 'nonchalant, slordig - wild - vrij' voordeden en 'niet het minste respect voor het vrouwelijke' toonden.[45]

Toch waren juist deze dansen populair bij de jeugd, waarbij zij de militairen naäapten. Allerlei jazzdansen wisselden elkaar in hoog tempo af. Fa. W. Spronk adverteerde op 6 oktober 1945 bijvoorbeeld in de krant voor 'muziek van nieuwe gezelschapsdans Lift Lift Lift, opvolger van de Chestnut Tree, Lambeth Walk en Hoki Koki'.[46]

Hoe stond het nu precies met die losbandigheid? Zeker voelde men zich uitgelaten direct na de bevrijding, trokken buitenlandse 'uniformen' in alle opzichten de aandacht en kenden de geallieerde militairen, afgezien van de meeste Polen, niet de

terughoudendheid van de Duitsers.[47] De Nederlandse jongeman voelde zich al gauw tekort gedaan en zag de populariteit van de buitenlandse bevrijders met lede ogen aan. De verkoop van boekjes *Speak English* verliep uitstekend.[48] Verlovingen werden verbroken. Weggelopen meisjes vonden bij vreemde soldaten meermaals een gastvrij onthaal en willig oor als prostituée.[49] De *Bredasche Courant* meldde diverse keren over 'wanhoopsdaden' en echtscheidingen door allerlei liaisons.[50] Kinderverwaarlozing bleef niet uit.[51] Syfilis en gonorroe verspreidden zich in toenemende mate. Waren in 1939 93 gevallen van geslachtsziekte bekend geworden in Noord-Brabant, in januari-oktober 1945 ging het om 2.324 gevallen. De kwaal leek in alle kringen doorgedrongen, ook bij 'vroeger steeds fatsoenlijk bekend staande vrouwen en meisjes'.[52] In rapporten van de Bredase GG en GD verwachtte men 'de top pas over eenige jaren', te weten in 1951.[53]

Daarnaast liet zich te Breda een heuse 'baby-boom' ontwaren, hoofdzakelijk omdat de mannen weer thuis kwamen uit Duitsland en van elders en de toekomst er rooskleuriger uitzag. Zie tabel 8: voor de roomskatholieken die lid waren van de afdeling Breda van het Wit-Gele Kruis (ongeveer 80% van de bevolking), kolommen 1-3 en de hele bevolking kolommen 4-5.

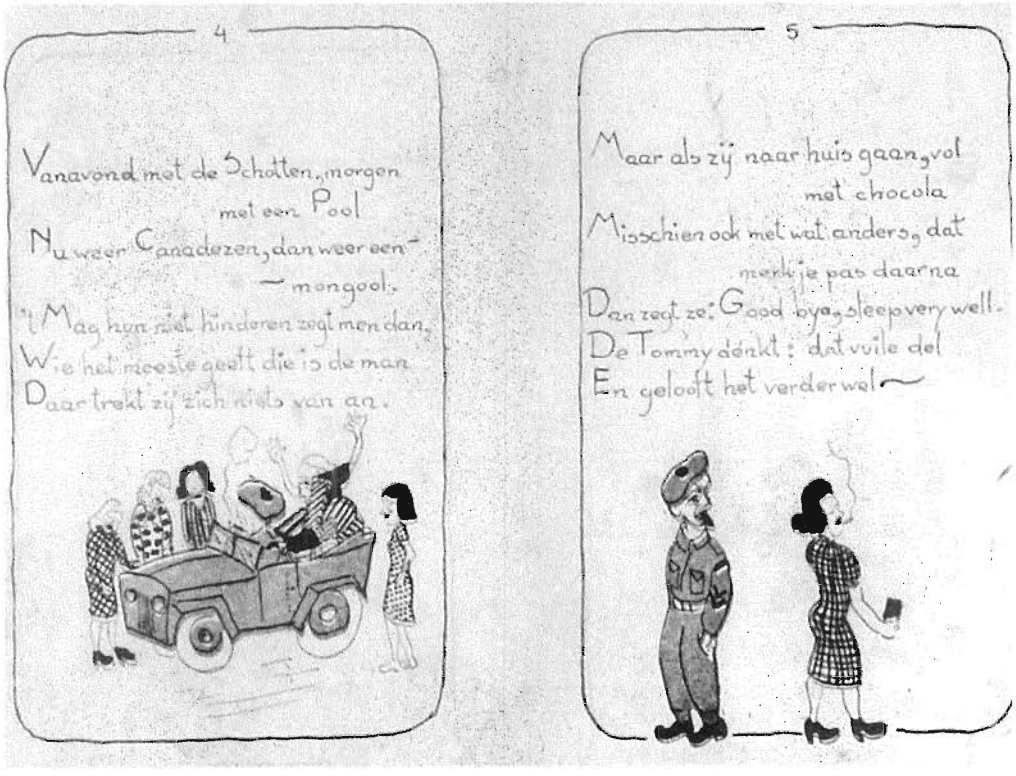

10a-d. Met deze strip werden vrouwen gewaarschuwd voor de risico's die verbonden waren aan hun omgang met geallieerde soldaten (Coll. Gen. Maczek Museum).

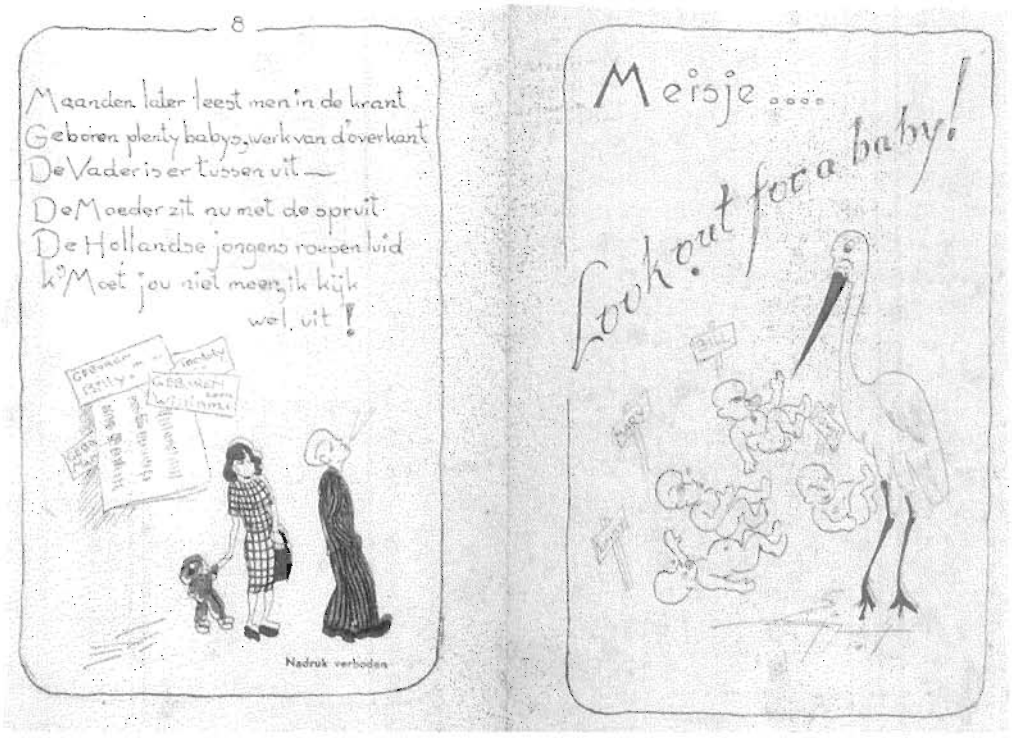

Tabel 8: cijfers in verband met geboorten 1942-1948[54]

jaar	prenatale zorg	hulp kraamvrouwen	zorg zuigelingen	geboorten Breda	geboorten-cijfers
1942	116	535	886	1773	23.1
1943	415	675	1163	1899	24.4
1944	357	726	1249	2008	25.6
1945	502	785	1365	2203	27.1
1946	637	960	1569	2476	29.6
1947	563	974	1562	2451	28.4
1948	-	-	-	2292	26.6

De toenemende baldadigheid van de jeugd beschouwde men als een natuurlijke reactie op de oorlogsomstandigheden. Vóór en na de bevrijding werden mede de plaatselijke pers en het onderwijzerskorps ter bestrijding ingeschakeld. In 1946 gingen zelfs stemmen op, de leerkrachten daarvoor politiebevoegdheden te geven. Slechts bezwaren van juridische en organisatorische aard voorkwamen dat, zulks 'na rijp beraad'. In april 1946 werd door het gemeentebestuur een jeugdraad ingesteld, met als doel 'de bescherming der jeugd tegen geestelijke en zedelijke gevaren' te bewerken. De diverse gezindten en stromingen participeerden hierin. Dansen, roken,

slenteren bij cafés, parken en bibliotheken, betreden van taluds en gazons en fietsen in parken vormden de aandachtsgebieden, waarover in het kader van de wijziging van de Algemene Politie Verordening geadviseerd diende te worden.

Het jeugdprobleem kreeg veel aandacht van de beleidsmakers. Straatslenteren, baldadigheid, criminaliteit, onzedelijkheid, ontevredenheid, laag ontspanningspeil, gebrek aan eerbied voor het gezag: het hield allemaal met elkaar en de jeugdwerkeloosheid verband, zo luidde de algemene overtuiging. Hoe de 'ongrijpbare jeugd', dat wil zeggen de ongeorganiseerde, deels werkeloze jongeren, in het gareel te brengen? Scholing, werk, registratie en organisatie hielpen onvoldoende. Slap overheidsoptreden, gebrekkig gezinsleven en afstandelijkheid van het publiek werden gelaakt.

Een citaat: 'De houding van den gemiddelde Nederlander, bij het aanschouwen van jeugdcriminaliteit op straat of in parken is die van grote onverschilligheid en gemis aan gemeenschapsgevoel en werkt in geen enkel opzicht remmend of preventief. Meestal gaat men lachend aan toneeltjes van straatschenderij of baldadigheid voorbij. Bij de tegenwoordige (en zeker de stads)jeugd ligt voor een zeer belangrijk deel de opvoeding op straat, en bij een juiste opvatting van hun verantwoordelijkheid konden de ouderen heel veel voorkomen, ja zelfs kon onder de jeugd een nieuwe mentaliteit geschapen worden van respect voor gemeenschappelijk bezit, respect voor stedenschoon en eerbied voor eigendom van anderen'.[55]

Toch toonde de feitelijke aanpak zich weinig vernieuwend. Een registratiesysteem, een volksmuziekschool, speeltuinen, speelterreinen en volksdansen bleven als verantwoorde alternatieven voor leegloop en baldadigheid gelden, zoals in de jaren dertig het geval was geweest. Tevens bekende men enige eigen schuld. 'Wij merken hier terloops op, dat de jeugd in onze grote steden inderdaad te weinig gelegenheid heeft om haar opgekropte energie te kunnen uiten. Al te veel bordjes van "Streng verboden toegang" kunnen wel eens een omgekeerd effect sorteren'.[56] Uiteraard was het probleem geenszins nieuw. Rondslenteren en baldadigheid plegen komen in alle tijden voor, maar een gebroken ruit vormde toen een veel ernstiger probleem dan thans. Er was eenvoudigweg geen nieuwe te krijgen.

De school vormde van oudsher het opvoedingsmiddel bij uitstek. Het spijbelen was tijdens de oorlog gestegen. Enerzijds werd dit veroorzaakt door het 'groot gebrek' aan kleding en schoeisel, anderzijds had dit te maken met de algemeen 'toenemende onverschilligheid'. Het goedkoop verstrekken van klompen (tot in 1947 van gemeentewege) en de extra controles op de openbare weg boden onvoldoende soelaas. Na de bevrijding bleef de situatie ongunstig: 1945 heette zelfs een 'topjaar' met 850 gevallen die voor de commissie tot wering van schoolverzuim kwamen. Pas in 1947 raakten de omstandigheden weer genormaliseerd. Het vernieuwde keurslijf van de regelmaat knelde blijkbaar aanvankelijk wat al te zeer, maar de gang naar het leslokaal ondervond ook veel hinder van objectieve, externe factoren: ontruimingen voor evacués of militairen, herhaaldelijk luchtalarm, onveiligheid op straat, gebrek aan kolen en lesmateriaal.[57]

Het wel en wee van het Stedelijk Gymnasium halen wij in dit verband aan. Het aantal leerlingen schommelde gedurende de hele oorlogs- en bevrijdingsperiode tussen 71 en 93. Vanaf september 1944 vingen de moeilijkheden aan. Eerst namen de

Duitsers het schoolgebouw aan de Singel in beslag (19 september), daarna de Engelsen (29 oktober). De leerlingen moesten met de leraren, voor zover aanwezig, naar elders uitwijken. Zij kregen extra taken thuis uit te voeren. Spreekuren van docenten aan huis waren evenmin uitzondering. Ondernemingen sprongen bij en boden lesruimte: Van Mierlo en Zonen, de BBA en Vroom & Dreesmann. Dit grootwinkelbedrijf bood met Raming aan nog andere instellingen, waaronder het postkantoor, en activiteiten onderdak.

Vanaf maart 1945 vond het gymnasiale onderwijs al weer 'min of meer regelmatig' doorgang. Vooral het 'verlossende aanbod' van V&D werkte positief. Met 'tijdelijke afscheidingen' werden er op de tweede verdieping aan de Karrestraat lokalen getimmerd. De eindexamen-kandidaten behoefden geen speciale proeve af te leggen; goede prestaties en presentie volstonden voor de uitreiking van het diploma.[58] Pas in juli 1945 trokken de militairen uit het schoolgebouw. Het nieuwe cursusjaar begon in september in het oude, vertrouwde pand.

Cijfers over overtredingen, misdrijven en aanhoudingen, voor zover tot uiting komend in processen-verbaal van de politie, tonen aan dat de oorlogsjaren zich vooral ten aanzien van de eerste categorie gunstig onderscheidden. Zie de tabellen in bijlage 1. Het blijft overigens hachelijk alleen op basis van zulke gegevens conclusies te trekken.

Cultureel leven

Tijdens 'de bange oorlogsjaren' was, afgezien van een beperkte kermisviering, 'alle feestelijkheid' uitgebleven. Naarmate de geallieerden na 6 juni 1944 naderden, nam de spanning toe. In november barstte het bevrijdingsfeest los, een 'ongekende feestvreugde', die niet onderdeed voor die van mei 1945. De eerste verjaardag van de koningin (31 augustus) na de bevrijding bleek al net zo'n 'grootse' vertoning: in een 'schitterend versierde' stad vonden er concerten, optochten, enz. plaats. Meermaals omzeilde men het 'ernstig optredende materialengebrek' op 'geestige en handige' wijze. Koningin Wilhelmina had op 17 maart en 4 mei 1945 de oude Oranjestad reeds bezocht, in mei in gezelschap van prinses Juliana. De volgende dag was de hele koninklijke familie te gast in Ulvenhout geweest. 'Zaterdag-avond 5 Mei trekt half Breda daarheen om enthousiaste hulde te brengen aan het Koninklijk Huis'.[59] Ook de volgende jaren werden 29 oktober en 5 mei op 'gepaste wijze' herdacht.

De Polen die, gesteund door Britse en Canadese troepeneenheden, de stad bevrijd hadden van het Duitse juk, kregen daarvoor onmiddellijk alle lof en waardering. Op 11 november 1944 dankte burgemeester Van Slobbe generaal Maczek en zijn troepen officieel namens de bevolking tijdens een parade op het Chasséterrein. Spoedig sprak men over een monument ter herdenking van de Poolse inspanningen, naast één ter nagedachtenis aan de Bredase gevallenen. Met de onthulling van de Poolse adelaar in het Wilhelminapark op 29 oktober 1949 werd het Poolse gedenk-

11. Met groot enthousiasme werden koningin Wilhelmina en prinses Juliana op 4 mei 1945 in Breda ontvangen (coll. GAB).

teken gerealiseerd; het tweede betrof het beeld van Judith met het hoofd van Holofernes, dat op 24 juni 1952 op de Grote Markt werd onthuld.[60]

Op 30 oktober 1944 ontvingen Maczek als bevelhebber en de Eerste Poolse Pantserdivisie als eenheid de erepenning van de stad in zilver. Bijna twee jaar later (18 oktober 1946) mochten de manschappen van het Achtste Rifle Battalion voortaan het wapen van Breda voeren op hun uniform. De Polen hadden op 29 oktober 1945, een vol jaar na de bevrijding, een buitgemaakte zware Duitse tank als tastbare herinnnering aan de stad geschonken. Velen vestigden zich na de strijd zelfs metterwoon in Breda en trouwden met Bredase vrouwen.

De straatnaamgeving vormde ook een goede gelegenheid om de bevrijders naast de verzetsstrijders te eren. Al in december 1944 werd de Molengrachtstraat, de plaats waar de bevrijdingstroepen Breda binnentrokken, tot Poolseweg omgedoopt. Na een ingrijpende verkeersreconstructie werd in 1964 het gedeelte tussen de Ploegstraat en het Wilhelminapark tot Generaal Maczekstraat omgedoopt. Door de nieuwbouw van het Ignatiusziekenhuis raakte het laatste stukje Poolseweg geïsoleerd en kreeg het de afzonderlijke naam van Verlengde Poolseweg.

Het burgerverzet werd als totaliteit geëerd door een deel van het Wilhelminapark te vernoemen naar Paul Windhausen, die op 4 oktober 1944 bij het drama op de Vloeiweide was omgekomen. Sinds 1945 heette de weg langs het Onze-Lieve-Vrouwelyceum (Onze Lieve Vrouwe Scholengemeenschap), waar hij vijftien jaar lang gedoceerd had, naar hem. Ook het 'gewapende' verzet zocht een

mogelijkheid om zijn gevallenen door een straatnaam in de herinnering voort te laten leven, maar over de naam en de plaats kon men het niet snel eens worden. De bewoners van de in beeld zijnde straten dachten heel praktisch. Adreswijziging bracht veel rompslomp mee; zij waren niet voor verandering. In de voorlopige gemeenteraad moesten verscheidene discussies gevoerd worden.[61] Op 17 juli 1946 werd het voorstel van burgemeester en wethouders aangenomen om de Marathonstraat, een zijstraat van de Paul Windhausenweg, om te dopen in Piet Avontuurstraat. De straat werd genoemd naar Piet Avontuur, voormalig lid van de verzetsgroep D 68, die in januari 1945 in dienst van de Binnenlandse Strijdkrachten in Anna Jacobapolder was gesneuveld.

Maart 1980 stelde de Bredase werkgroep Rooie Vrouwen voor om in Breda straten te vernoemen naar vrouwen die in de Nederlandse historie een belangrijke rol hadden gespeeld. Dit had vier jaar later succes, toen straten in de wijk Haagse Beemden namen kregen van vrouwen die bekend stonden in de geschiedenis van Breda.[62] Onder de vernoemde vrouwen waren er enigen bij het verzet betrokken geweest. Maria Koijen, beter bekend als 'Moeder Neefs', kwam bij het drama op de Vloeiweide om. Nicoline Hofman-Swijgman werd wegens het verbergen van joden gearresteerd en overleed in het concentratiekamp Ravensbrück. In het pension van Neeltje Elizabeth van der Vliet, 'Ma Ueberfeldt', was vanaf 1943 het bureau van de verzetsgroep Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers gevestigd.

De bisschop van Breda loste zijn belofte in om, indien de stad voor 'groot oorlogsgeweld' gespaard zou blijven, een Mariakapel te stichten. Maria gold voor de bevolking als de belangrijkste patrones. Deze belofte was al op 18 november 1943 gedaan. De voormalige Sint-Joostkapel met naastgelegen woning aan de Ginnekenstraat, door de gemeente ter beschikking gesteld, bleek er geschikt voor. De inwijding geschiedde op 26 maart 1947. Uit dankbaarheid voor het behoud waren al op 19 november 1944 een plechtige hoogmis en een danklof gehouden in de parochiekerk van het Heilig Hart van Jezus. 'In processie werd de schilderij van O.L.Vr. van Altijddurende Bijstand gedragen door 4 Poolsche soldaten, en gedrapeerd met de Nederlandsche en Poolsche vlag naar de Kapel gebracht, en na het Plechtige Lof weergalmde door de Kerk-ruimte tot slot het Poolsche, Engelsche en Nederlandsche volkslied (...)'. Devotie en chauvinisme gingen hand in hand.[63]

Aan wereldse manifestaties van vreugde en genoegen ontbrak het evenmin. Het kermiswezen had onder de oorlogssituatie geleden, zonder van het toneel te verdwijnen. Na de bevrijding vond in de laatste week van het jaar een kleine kermis op de Oude Vest plaats; in 1945 betrof het vier kermissen, in 1946 drie en een Lunaparkattractie. De kermis van de jaarwisseling 1944-1945 kende nog geen avondopening wegens de verduisteringsvoorschriften. De (kapitaalkrachtige) militairen traden er steevast als gewaardeerde klanten op. Vanaf 1946 begonnen zij in toenemende mate te ontbreken, wat een nadelige uitwerking had op de hoogte van de pachtsommen het jaar daarop. Zie tabel 9.

Tabel 9: kermisopbrengsten te Breda over 1941-1947[64]

jaar	bedrag
1941	f. 5.298,39
1942	f. 16.558,50
1943	f. 2.032,50
1944	f. 4.367,50
1945	f. 36.006,00
1946	f. 65.776,89
1947	f. 47.407,00

Tegen die kermis in de kersttijd van 1944 werden bezwaren geuit. Zo toonde ds. Mijnarends zich in het *Hervormd kerkblad voor de ringen Breda en Geertruidenberg* op 12 januari 1945 ronduit verontwaardigd. Boden gewone kermissen al een hoop narigheid in de vorm van dronkenschap en steekpartijen, in oorlogstijd waren ze natuurlijk helemaal uit den boze. Hij stelde: 'Maar er was kermis ... op de Kerstdagen! En de mallemolen draaide! Is het eigenlijk niet te mal? Is het, nu we spreken van heropvoeding van de jeugd, niet belachelijk dat de meisjes en jongens het kunnen vertellen: toen Nederland zijn ergste winter doormaakte en de terreur van de Duitschers het afgrijselijkst was, toen de mannen van 16-40 jaar bij duizenden gedeporteerd werden, toen er geen vrachtauto's voldoende waren voor voedselvoorziening en de V1's over onze hoofden snorden, toen, ja toen hadden wij in bevrijd Breda nog een fijn kermisje en kon de heer Hommerson [kermisexploitant] met zijn tractor, waarvoor dus wel brandstof beschikbaar was, zijn vermakelijkheden aanvoeren, opstellen en de bel luiden!'[65] Behalve het gewone wantrouwen tegen kermisvertier, bracht vermeende verspilling in een tijd van grote schaarste de predikant tot zulke scherpe kritiek. Circus Van Bever startte in april 1945 zijn eerste naoorlogse toernee in de baroniestad. Deze vorm van openbaar amusement trok destijds eveneens steeds veel belangstelling.

Een ingetogener, muzikaal element werd evenmin vergeten. Het carillon behoefde herstel, omdat de Duitsers in mei 1943 de meeste klokken gevorderd hadden. Van de oorspronkelijke 46 exemplaren verdwenen er 38, waarvan er na de oorlog achttien terugkeerden. Het restant trachtte men in Engeland bij te bestellen, maar vooralsnog was het onmogelijk daartoe de vereiste deviezen te verkrijgen. 'Gehoopt wordt, dat spoedig het prachtige Bredase carillon weer in zijn oude luister hersteld zal kunnen worden', schreef de gemeentesecretaris in het jaarlijkse verslag.[66] Op 6 augustus 1945 had beiaardier Jacques Maassen reeds primitieve wijsjes op de speeltrommel weten te zetten, want 24 klokken ontbraken nog. Op het hele uur klonk 'Wij willen Holland houden' verkort over de stad en op het halve uur de 'Westminsterslag'.[67]

Van de sporten toonde het voetbal zich veruit het populairst. Op 11 maart 1945 speelde een gelegenheidselftal van Engelse professionals een wedstrijd tegen de amateurs van NAC, wat een sensatie betekende van de eerste orde. De Bredase voetbalclub verloor op eigen terrein met 2-3.[68] Veel evenementen als muziekuitvoeringen

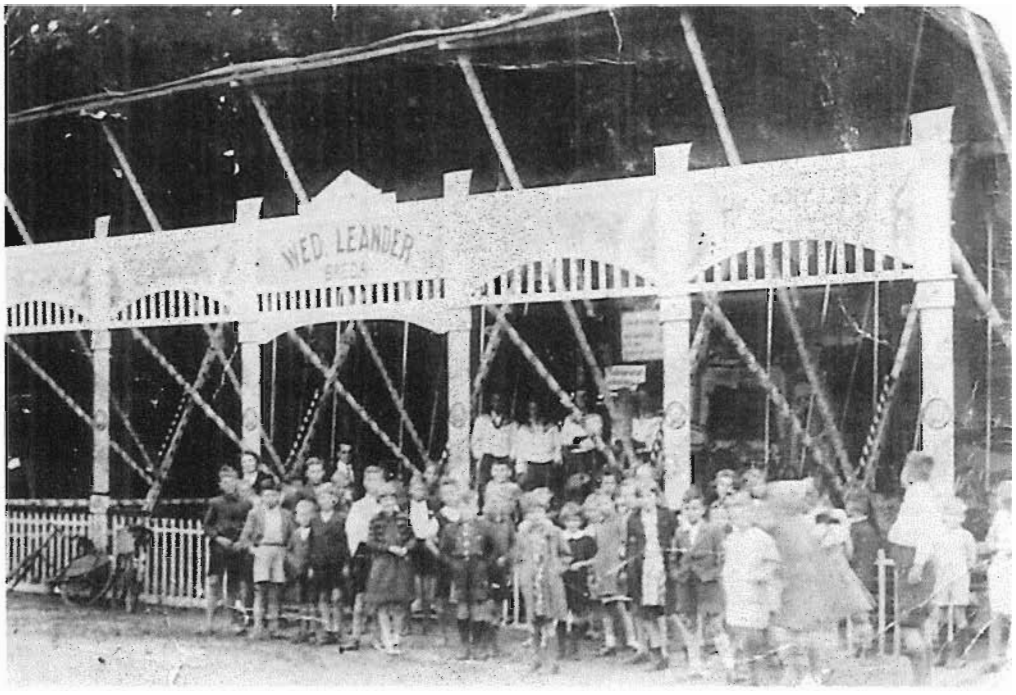

12. De kermis op de Oude Vest met de schommeltent van de weduwe Leander rond 1946 (coll. GAB).

en sportdemonstraties droegen een liefdadig karakter, dan wel werden gekenschetst als bevrijdingsviering.

Conclusie

De eerste jaren na de bevrijding van de stad gaven weinig elan tot verandering of vernieuwingszin te zien. Er was blijdschap over de goede afloop van de bezetting en later van de oorlog. Sommigen sprongen zelfs helemaal uit de band, gaven zich over aan rages, lieten de seksuele standaards los en toonden bepaald onaangepast gedrag. Een uitgelaten stemming en een optimistische toekomstverwachting ontbraken aanvankelijk nergens. Oranjeliefde, chauvinisme en dankbaarheid jegens God en de Poolse bevrijders pasten hier volledig bij, maar de weinig rooskleurige realiteit temperde dat gevoel en die visie reeds na enige maanden. Armoede, gebrek en woningnood heersten in hoge mate. Het distributiesysteem en de karige openbare nutsvoorziening bleven de mensen bovendien dag in dag uit overlast aandoen. Zoiets eenvoudigs als vensterglas bleek nog lange tijd een regelrechte luxe.

De financiële omstandigheden, de schaarste en de onmacht tot dadelijke wederopbouw werkten zelfs danig negatief uit. De lokale wereldlijke autoriteiten wilden eerst en vooral normaliseren, dat wil zeggen zo snel mogelijk teruggaan naar het vooroorlogse bestel. Het economisch herstel diende zich evenwel slechts mondjes-

maat aan. Overigens bleef het steken bij bureaucratie en was het wachten op hulp van buitenaf. Het begrip normalisering kende nog meer aspecten: van politieke en morele aard. Van een politieke 'doorbraak' leek even sprake te zijn, in de richting van de sociaal-democratie en het voormalige verzet. Maar het oude roomskatholieke bolwerk hield uiteindelijk toch vrij massief stand.

De uitgelatenheid en de baldadigheid leverden het wereldlijke gezag een heus schokeffect op. Hoe konden de uitwassen als gevolg hiervan bestreden worden? Voor bepaalde morele ontwikkelingen gold de oorlog als de grote 'boosdoener', hoewel dit een versimpeling van de werkelijkheid inhield. Was bijvoorbeeld niet reeds in de jaren dertig een jeugdcultuur gegroeid met ietwat opstandige trekken? Toch kan aan de oorlog een katalyserende werking worden toegekend. De kerkelijke autoriteiten veroordeelden uiteraard nog sterker zaken als 'danswoede', gemengde omgang en het zo 'gevaarlijke' bioscoopaanbod. Tevens legden zij de nadruk op christelijke barmhartigheid tegenover de talloze evacués en repatrianten en zeker ook tegenover de collaborateurs. Bezwaarden de eerste categorieën de zwakke economie zonder twijfel, evenals de laatste groep verdienden zij een plaatsje in de maatschappij. Voor zwarthandelaars had niemand begrip, ofschoon dezen meer dan eens hun slag wisten te slaan.

Kortom: de bevrijdingsmaanden kenmerkten zich door een mate van euforie, welke uiteindelijk hard door de economische ontreddering werd onderdrukt. Zowel het vrijheidsgevoel als de oorlogsnasleep boden kansen aan 'amoreel' gedrag, waarmee het lokale wereldlijke gezag en het kerkelijke gezag moeilijk uit de voeten konden. Grepen zij terug op vooroorlogse patronen van elitaire aard (kanaliseren door verboden en geboden), het gehekelde bevolkingsdeel deed niet voor hen onder en borduurde voort op een aloude onderstroom: het zoeken van amusement en het tarten van de regels. De jeugdproblematiek, het dansen en het bioscoopbezoek zouden, zij het in gematigder vorm, ook het beeld in de jaren vijftig bepalen. In feite was deze ontwikkeling onomkeerbaar, reeds ingezet in de jaren dertig. Het grootste deel van de burgerij overtrad nimmer de waarden en normen. En na korte tijd gingen de meeste kaders van weleer opnieuw gelden voor vrijwel alles en iedereen, totdat de welvaart van de jaren zestig voor een werkelijke doorbraak zouden zorgen op alle gebied.

AANTEKENINGEN

1. Het vooronderzoek is (hoofdzakelijk) door de eerste, tweede en laatste auteur verricht; de selectie van de stof en presentatie van de tekst komen (voornamelijk) voor rekening van de derde auteur.
2. GAB, Gemeenteverslag 1941-1947, 178.
3. GAB, Gemeenteverslag 1941-1947, 87. Andere opgaven bieden enigszins afwijkende cijfers, maar de conclusie blijft altijd dezelfde: de verwoesting oversteeg nimmer 1% à 2% van de woningvoorraad (GAB, Archief Evacuatiedienst (afd. II-31), inv. nr. 38; GAB, Verslag van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Noord-Brabant 1942-1950 en van het kantoor Breda 1941-1950, 115).
4. GAB, Archief GG en GD (afd. II-53), inv. nr. 611 (medisch weekrapport, november 1944).

5. GAB, Archief GG en GD (afd. II-53), inv. nrs. 17 en 18 (jaarverslagen, 1944 en 1945). Over het dodenaantal als gevolg van V1- en V2-ontploffingen bestaan verschillende opgaven. Cf. de gedrukte notulen van de tijdelijke gemeenteraad van 12 oktober 1945 (zeventien slachtoffers) (p. 6) en J. Sadée en C. Lossez, *Wij zullen hen niet vergeten. Bredase slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog en van het conflict Nederland-Indonesië 1945-1950* (Breda, 1992) (twintig burgerslachtoffers). Voor een overzichtskaart van de V1- en V2-inslagen, cf. A. Hallema, *Breda vertelt van zijn bevrijding* (Breda, 1947).
6. De avondklok begon om 23.00 uur en eindigde om 6.00 uur; van 3 mei tot 23 juni 1945 verschoof de avondinstelling met een uur naar 24.00 uur.
7. F.H. Peters, *De magere jaren 1942-1944* (manuscript, 1993), 41-42. GAB, Afd. III-89, Interview J.W.A. van Ierssel, 19.
8. Martha van Huessen-Pikaar, *Wij en een volk. Belevenissen van een koerierster* (z.pl., ca. 1946), 92.
9. GAB, Gemeenteverslag 1941-1947, 233.
10. A.D. Belinfante, *In plaats van Bijltjesdag. De geschiedenis van de Bijzondere Rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog* (Assen, 1978), 75.
11. Raadsnotulen, 1 mei 1946, 97-98.
12. GAB, Archiefbibliotheek. Over de bijzondere rechtspleging jegens politieke delinquenten uit het Bredase, cf. het manuscript van J. van Haastert, *De bijzondere rechtspleging in Nederland 1945-1948* (Breda, 1982).
13. GAB, Secretariearchief 1945-1959, inv. nr. 801/VII (maatschappelijke steun voor kinderen).
14. GAB, Advocatenarchief Van Wijmen-Struycken (afd. III-163), tientallen dossiers over de verdediging van wegens collaboratie aangeklaagde personen, 1945-1948.
15. GAB, Archiefbibliotheek, *Bredasche Courant*, 7 augustus 1946.
16. GAB, Afd. III-89, Interview F.A.J. Crul, 21.
17. GAB, Archiefbibliotheek, *Bredasche Courant*, 8 en 19 januari 1946.
18. GAB, Secretariearchief 1945-1959, inv. nr. 310/VIII; GAB, Afd. III-89, Interviews J.A. Meijs (21-22, 33), W.J.I. van Wijmen (42-43), H.W.E.M. van Goethem (7), F.S.A. van der Werf (35-38), F.M. Kuijpers (20-21) en ds. H. Coolsma (81).
19. Bijvoorbeeld raadsnotulen, 1 mei 1946, 78-79, 89, 97-98, 107.
20. Betekenis van de afkortingen:
    RKSP = Rooms Katholieke Staats Partij
    KVP = Katholieke Volks Partij
    SDAP = Sociaal-Democratische Arbeiders Partij
    PVDA = Partij van de Arbeid
    VB = Vrijheids Bond
    CPP = Christelijke Protestantse Partij
    CPN = Communistische Partij Nederland
21. Bijvoorbeeld raadsnotulen, 12 oktober 1945 (16-17, 21-22), 1 mei 1946 (82, 90-91) en 10 december 1946 (422-425).
22. Raadsnotulen, 1 mei 1946, 90-91.
23. GAB, Archiefbibliotheek.
24. GAB, Gemeenteverslag 1941-1947, 229.
25. GAB, Gemeenteverslag 1941-1947, 227.
26. GAB, Archiefbibliotheek, *Dagblad De Stem*, 29 november 1944.
27. GAB, Archiefbibliotheek, *Bredasche Courant*, 30 oktober 1946 - 21 december 1946.
28. GAB, Secretariearchief 1945-1959, inv. nr. 776/VII (bestrijding werkeloosheid) en inv. nr. 746/I (nijverheid en handel); GAB, Verslag van het kantoor Breda van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Noord-Brabant 1941-1950, 120-121, 131 e.v.
29. GAB, Gemeenteverslag 1941-1947, 179-180.
30. GAB, Politiearchief 1937-1974, inv. nr. 574 (register van dag- en nachtrapporten, 3 december 1944 - 12 mei 1945).
31. GAB, Politiearchief 1937-1974, inv. nr. 611 (register van dag- en nachtrapporten kinderpolitie, 9 oktober 1945 - 12 juni 1947).
32. GAB, Archiefbibliotheek, *Bredasche Courant*, 1 augustus 1945.
33. GAB, Gemeenteverslag 1941-1947, 185-194.

34. GAB, Secretariearchief 1945-1959, inv. nr. 825/VI (rapporten onmaatschappelijkheid), (december) 1945.
35. Bijvoorbeeld GAB, Archiefbibliotheek, *Dagblad De Stem*, 17, 24 en 27 januari 1945.
36. GAB, Archief Parochie Hl. Martinus (afd. III-113), inv. nr. 40 (herderlijke schrijvens).
37. GAB, Archiefbibliotheek.
38. GAB, Archief Evacuatiedienst (afd. II-31), inv. nrs. 38, 70 en 71.
39. Bijvoorbeeld GAB, Archiefbibliotheek, *Bredasche Courant*, 18 februari 1946 ('Evenals voor den oorlog het geval was, komen ook thans weer verhoudingsgewijs genomen de meeste films uit de V.S.').
40. GAB, Archiefbibliotheek, *Dagblad De Stem*, 25 juli 1945; Secretariearchief 1945-1959, inv. nr. 442/V (bestrijding der tuchteloosheid).
41. GAB, Archief Parochie Hl. Laurentius te Ginneken (afd. III-172), inv. nr. 3 (herderlijke schrijvens).
42. GAB, Archief Parochie Hl. Antonius (afd. III-105), doos 4 nr. 2.108.432 (herderlijke schrijvens 1945, nr. 195).
43. GAB, Archiefbibliotheek, *Bredasche Courant*, 13 december 1945. Een raadslid noemde op zijn beurt het bioscoopbezoek 'de voornaamste oorzaak der jeugdbaldadigheid' (Raadsnotulen, 1 mei 1946, 101).
44. GAB, Archiefbibliotheek.
45. GAB, Secretariearchief 1945-1959, inv. nr. 435/II (toezicht op het dansen; algemeen).
46. GAB, Archiefbibliotheek, *Bredasche Courant*, 6 oktober 1945.
47. Interviews J.A. Meys (34), J.R.A. Jansen (44-45) en C.P. Lambregts (37, 39).
48. GAB, Archiefbibliotheek, *Dagblad De Stem*, 10 november 1944.
49. GAB, Secretariearchief 1945-1959, inv. nr. 441/IV (zedenpolitie).
50. GAB, Archiefbibliotheek, bijvoorbeeld afleveringen van 15 december 1945 en 11 oktober 1946 (rubriek 'Van den Toren').
51. GAB, Politiearchief 1937-1974, inv. nr. 611 (register van dag- en nachtrapporten kinderpolitie, 9 oktober 1945 - 12 juni 1947).
52. GAB, Archiefbibliotheek, *Dagblad De Stem*, 12 december 1945.
53. GAB, Archief GG en GD (afd. II-53), inv. nrs. 18-21 (jaarverslagen over 1945-1948).
54. GAB, Secretariearchief 1945-1959, inv. nr. 785/IV (subsidies Wit-Gele Kruis, afd. Breda, 1946-1948), jaarverslagen 1946-1947 van r.k. vereniging 'Het Wit Gele Kruis', afd. Breda; Archief GG en GD (afd. II-53), inv. nrs. 17-20 (jaarverslagen over 1944-1947).
55. GAB, Secretariearchief 1945-1959, inv. nr. 801/VI (maatschappelijke steun voor kinderen), rapport bestuur Katholieke Onderwijzers Bond, afd. Breda, ca. mei-juni 1946.
56. *Ibidem*.
57. GAB, Gemeenteverslag 1941-1947, 123-124, 219-220; GAB, Secretariearchief 1926-1944, inv. nr. 475/I en Secretariearchief 1945-1959, inv. nr. 831/VI (beide: verslagen van commissie tot wering van schoolverzuim).
58. GAB, Archiefbibliotheek, *Dagblad De Stem*, 12 juni 1945.
59. GAB, Archief Parochie Hl. Hart van Jezus (afd. III-179), inv. nr. 1 (liber memorialis).
60. GAB, Archief Comité 'Breda eert zijn gevallenen' (afd. III-75). Cf. de bijdrage van dr. W. Klinkert in dit jaarboek.
61. Raadsnotulen, 8 mei 1946, 168 en 17 juli 1946, 237.
62. Gerard Otten, *De straten van Breda*, (Breda, 1988), 87.
63. GAB, Archief Parochie Hl. Hart van Jezus (afd. III-179), inv. nr. 1 (liber memorialis).
64. GAB, Gemeenteverslag 1941-1947, 108.
65. GAB, Archiefbibliotheek.
66. GAB, Gemeenteverslag 1941-1947, 157-158.
67. GAB, *Bredasche Courant*, 6 augustus 1945.
68. GAB, Archiefbibliotheek, *Bredasche Courant*, 12 maart 1945.

BIJLAGE 1:

Tabel 1: overtredingen in Breda over 1941-1947[1]

jaar	dronkenschap	verkeer	lokale verordeningen	andere verordeningen	totaal
1941	36	1.001	166	741	1.944
1942	72	1.379	166	1.378	2.995
1943	41	552	55	2.132	2.780
1944	29	572	61	99	761
1945	93	5.281	267	540	6.181
1946	107	5.352	249	1.077	6.785
1947	265	5.956	212	667	7.100

Tabel 2: misdrijven in Breda over 1941-1947[2]

jaar	diefstal	mishandeling	verzet	zedendelict	andere misdrijven	totaal
1941	1.251	22	5	18	212	1.508
1942	1.251	16	-	10	422	1.699
1943	365	34	6	26	779	1.210
1944	448	18	-	14	380	860
1945	990	33	2	14	668	1.707
1946	926	29	7	28	714	1.704
1947	557	30	11	26	585	1.209

1. GAB, Gemeenteverslag 1941-1947, 233.
2. GAB, Gemeenteverslag 1941-1947, 233-234.

Tabel 3: aanhoudingen in Breda over 1941-1947[3]

jaar	aangehouden personen	gevonniste personen	verdachte misdadigers	ter beschikking van justitie gestelde personen
1941	-	-	-	-
1942	1.004	62	432	58
1943	1.350	125	487	84
1944	749	20	130	8
1945	682	52	620	10
1946	934	25	367	102
1947	791	14	211	92

1. GAB, Gemeenteverslag 1941-1947, 233.
2. GAB, Gemeenteverslag 1941-1947, 233-234.
3. GAB, Gemeenteverslag 1941-1947, 234.